

A nyomornegyed-probléma aktuális kérdései Kenyában. A KENSUP program kiberai eredményeinek további vizsgálata

The Current Issues of the Slum Problem in Kenya. Further Examination of the Results of the KENSUP Program in Kibera

Czirják Ráhel – Solymári Dániel

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2022.4.5

Összefoglaló: A 20. század második felében a globális Dél országokban szinte robbanásszerű urbanizáció kezdődött, amellyel a helyi nagyvárosok nem tudtak megbirkózni, az emberek jelentős hányada számára nem voltak képesek megfelelő lakhatási feltételeket nyújtani, így ők gyakran nyomornegyedekbe kényszerültek. A jelen tanulmányban a kenyai nyomornegyed-fejlesztés történeti kontextusába ágyazva mutatjuk be az ország történetének talán a legnagyobb ilyen programjának, a KENSUP-nak az ott megvalósuló projektjeit. Az elérhető források alapján megvizsgáljuk, hogy 2020-ig a program céljai mennyiben valósultak meg Kiberában. Először a kenyai nyomornegyedek keletkezésének a történetét tekintjük át, majd bemutatjuk a kapcsolódó jogszabályi környezet alakulását, utána részletesen ismertetjük a KENSUP program Kiberában teljesült elemeit. Végül összefoglaló értékelést adunk arról, hogy a kitűzött célok mennyiben váltak valóra.

Kulcsszavak: Kibera, nyomortelepek, Afrika, KENSUP, közösségi részvétel

Abstract: *In the second half of the 20th century, unbelievably fast urbanization began in the countries of the Global South, where the local government could not cope with the problems, they were – and are – unable to provide adequate housing conditions for a significant proportion of the city dwellers, who are consequently forced into slums. Over the past half-century, the authorities have taken different approaches to tackle the urban slum problem: from dosing, through forced evictions, to improving the conditions of slums. This study examines Kenya's largest slum, Kibera, and presents a large-scale slum development program, KENSUP (Kenyan Slum Upgrading Program) that has been running in the*

country since the turn of the millennium, embedded in the historical context of Kenya's slum development history. The writing focuses on two projects of KENSUP, namely K-WATSAN (Kibera Integrated Water, Sanitation and Waste Management Project, Nairobi) and KSUI (Kibera Slum Upgrading Initiative) that have taken place in Kibera. The aim of the study is to examine, based on available resources, the extent to which the objectives originally set for 2020 have been achieved in Kibera. As such a large-scale program, it can provide several conclusions for other actors in international development cooperation, contributing to more effective aid delivery.

Keywords: Kibera, slums, Africa, KENSUP, community participation

Bevezető gondolatok

Az elmúlt évek nemzetközi folyamatait szemlélve ma már biztosan látjuk, hogy a migráció, azaz a különböző indíttatású népességmozgások jelentik a világ egyik legsúlyosabb problémáját – és nem is csupán maga a tény, hogy a Föld lakosságának egy része új helyszínen választ lakóhelyet magának. Ha azonban az e vándorlás végpontjain zajló folyamatokat szemléljük, vagyis a lakhelyelhagyások okairól, a migrációs motivációról, illetve a befogadó integrációról gondolkodunk, egy összetett és bonyolult kép rajzolódik ki előttünk (Kiss, 2019). Az ENSZ adatai szerint 2000 és 2017 között közel százmillióval nőtt a nemzetközi migrációban részt vevők száma, 2019-ben pedig meghaladta a 270 millió főt (McCaulliffe és Khadria, 2020). A UNHCR, az ENSZ menekültügyi hivatalának közlése szerint 2018-ban naponta átlagosan közel negyvenezer ember kényszerült az otthona elhagyására valamely, az életét veszélyeztető okból (UNHCR, 2018). A statisztikai adatok ismeretében és a terepi tapasztalatok alapján azt is tudjuk, hogy – a Közel-Keletről és az Észak-Afrikából induló menekültekkel ellentétben – a szubszaharai afrikai térségből érkezőknek (egyelőre) nem Európa az elsődleges céljuk: közülük a legtöbben Ázsiában, azon belül is Kínában vagy Indiában keresnek új jövőt maguknak (Tarrósy, 2019).

Talán meglepő, de az afrikai migráció döntően a kontinensen, sőt elsősorban az adott országon belül történik: a vidéki, rurális életterek

felől a nagyvárosok irányába. Csak ezt követik a szomszédos országok vagy a területi migrációs *hubok* mint célterületek; Afrika esetében ilyen a Dél-afrikai Köztársaság és Botswana. Általánosságban megfigyelhető, hogy a metropoliszok vonzóbbak a gyakran nehéz, embert próbáló vidéki, mezőgazdasági életnél, és egy látszólagos jobb jövő reményét kínálják (Tarrósy, 2017). Az ilyen jellegű lakhelyváltatók hátterében eltérő okok húzódnak meg. A vidéki munkanélküliség, a globális klímaváltozás hatására bekövetkezett területi változások, a politikai vagy vallási üldöztetés (ez utóbbiak esetén belső menekültekről, azaz a lakóhelyüket belföldön elhagyni kényszerült személyekről, IDP-kről beszélünk), az alkalmi pénzszerzés, a szerencsepróbálás, a családegyesítés – ezek mind a migráció klasszikusnak mondható okai. A városokba költözők meghatározó része azonban szakismeret és megfelelő anyagi háttér hiányában menekülttáborokban vagy nagyvárosi nyomortelepeken, szegregált városrészekben kénytelen elkezdni az új életét. Kenya esetén például Kiberában.

Írásunkban a kenyai főváros, Nairobi legnagyobb nyomortelepén megvalósított, az utóbbi évtizedek legnagyobb kormányzati teleprehabilitációs programját mutatjuk be. A munkánk abba a fejlesztési segélyező és reflektív kutatási programhoz kapcsolódik, amelyet a Magyar Máltai Szeretetszolgálat 2010 óta végez Kelet-Afrika nagyvárosi szegregátumaiban, és amelynek célja e telepek kutatása, vizsgálata, s a megfigalmazott konklúziók alapján az ott élők vízügyi és higiénés körülményeinek a javítása (Solymári, 2018).

Problémafelvetés és módszertani alapok

A globális Dél nagyvárosai számára óriási kihívást jelent a népesség gyors növekedése. A megfelelő lakhatás, munkahely és városi szolgáltatások iránti egyre növekvő kereslettel nem tud lépést tartani a kínálat, így az emberek saját maguk kénytelenek megoldani a szükségleteik kielégítését. Lakhatás szempontjából ez a nyomornegyedekbe költözést jelenti, amely a 20. század második fele óta tömeges méreteket öltött (Czirják, 2019). Napjainkban becslések szerint a Földön minden

nyolcadik ember, azaz körülbelül egymilliárd fő nyomornegyedlakó (UN HABITAT, 2020). Bár az arányok tekintetében az ezredforduló utáni évtizedekben némi javulás mutatható ki – 2000 és 2014 között a fejlődő világ nyomornegyedeiben élő lakosság aránya 39-ről 30%-ra csökkent –, abszolút számokban ez azonban mégis növekvő tendenciát takar: a nagyvárosi nyomornegyedekben élők száma globálisan évente 6 millióval nőtt; ez naponta 16.500 személy megjelenését jelentette (United Nations, 2015). Ennek következtében ma a szubszaharai Afrikában a városi lakosság 56, Kenyában 46%-a nyomornegyedlakó (UN HABITAT, 2020). A probléma kezelésére világszinten többféle megoldási módot láthatunk: az erőszakos kitelepítéstől és a dózerolástól a helyi viszonyok infrastrukturális fejlesztésén át új lakóházak felépítéséig. A jelen tanulmányban az Afrika legnagyobb nyomornegyedeként számon tartott, Nairobiban található Kibera teleprehabilitációját mutatjuk be, azon belül is a kenyai nyomornegyed-fejlesztő program (*Kenyan Slum Upgrading Programme*, KENSUP) részleteit.

Vizsgálatunkban kisebb részben elsődleges, döntően azonban másodlagos adatelemzési módszert alkalmazunk, és a hozzáférhető források alapján tárjuk fel, hogy az eredetileg 2020-ig tervezett program milyen eredményekkel zárult Kiberában. Ez a munkánk ugyanis egy 2019-ben kezdődött terepi hatásvizsgálat része, s annak vonatkozásában elemeztük e kormányzati programot.

A tanulmány szerzői a Magyar Máltai Szeretetszolgálat munkatársai, és a szervezet keretében egy évtizede dolgoznak Kiberában, vízügyi és higiénés fejlesztési területen. A KENSUP ezért nem csupán azért érdekes, mert számos általános érvényű tanulsággal szolgálhat a nemzetközi fejlesztési együttműködési rezsim szereplői számára, hanem elsősorban azért, mert az a függetlenné váló Kenya legnagyobb ilyen típusú állami kezdeményezése, amelyhez adekvát és koherens módon szükséges kapcsolódnuk a külső fejlesztő kezdeményezéseknek, így a magyar programoknak is. Ennek érdekében vált szükségessé a program mélyreható ismerete, a szinergiák megtalálása, valamint a redundanciák elkerülése. A jelen tanulmány számos eleme kapcsán a kiberai telepen végzett kutatás során gyűjtött adatokra, információkra támaszkodtunk, mások pedig a kenyai kormánytól és az ENSZ

szakosított szervezeteitől származnak, amelyekre az írás során mindig hivatkozunk. Ez utóbbi adat- és információkészlet gyűjtésében személyesen nem vettünk részt, de az értékelésüket mi végeztük.

Írásunkban felvázoljuk a KENSUP történeti és jogi beágyazottságát, valamint összefoglaljuk, hogy a Kiberával kapcsolatosan kitűzött célok mennyiben teljesültek. A dolgozat jelentőségét az adja, hogy a nemzetközi fórumokon is alig találkozni a KENSUP-pal foglalkozó összegző, áttekintő, értékelő munkákkal. Itt jegyezzük meg, hogy a tanulmányban az autopszia elve nem tudott maradéktalanul érvényesülni, ugyanis az ENSZ Habitatnak a szakirodalomban hivatkozott dokumentumainak a jelentős része nem elérhető. A honlapjukról csak a kezdeti – 2007-es és 2008-as – iratok tölthetők le, és a direkt (személyes és elektronikus) megkeresésünkre a nairobi központ munkatársai is megerősítették, hogy náluk nincs több jelentés. Ennek ellenére sikerült még néhány, hivatalosan a Habitatnak készített vizsgálati eredményhez hozzájutnunk, amely adatokat a kiberiai lakosság és telep szerkezet összefüggésében újraértékelünk. Az elérhető elsődleges források hiánya mindenképpen megkérdőjelezi a Habitat szerepvállalásának a hatékonyságát, ugyanis a program során kiemelt feladat volt a tapasztalatok rögzítése, feldolgozása és megosztása. Hasonló problémába ütköztünk a kenyai állami dokumentumok kapcsán is, és a folyamatos megkeresésünk ellenére sem kaptunk onnan válaszokat.

A Magyar Máltai Szeretetszolgálat és a Pécsi Tudományegyetem Afrika Kutatóközpontjának kiberai kutatócsoportja a KENSUP-pal kapcsolatos első összegzést korábban már elvégezte (Solymári, Mangera, Czirják és Tarrósy, 2021). A jelen dolgozat azt kiegészítve és magyar nyelven mutatja be a telepfejlesztési programnak az azóta született részeredményeit.

Először a nyomornegyedek keletkezésének a történetét tekintjük át, majd bemutatjuk a kapcsolódó jogszabályi környezet alakulását. Munkánk második részében részletesen ismertetjük a KENSUP-ot, azon belül is a program Kiberában megvalósult elemeit. Végül pedig az elérhető szakirodalmi adatok alapján összefoglaló értékelést adunk arról, hogy a kitűzött célokat mennyiben sikerült teljesíteni e rehabilitációs program során.

A nyomornegyed-probléma és annak kezelése Kenyában

A Kiberához hasonló telepek kialakulásának története messze nyúlik, nem a modern kori migrációs tendenciákhoz köthető. Kenyában ugyanis már a gyarmati idők óta léteznek nyomornegyedek, informális telepek. Elsősorban az afrikaiakat kirekesztő, korlátozó települési szabályozás következtében, spontán, egymástól függetlenül alakultak ki. Mind közül a legnagyobb Kibera, amely mára valóságos városrészt alkot Nairobiban. E telep „állam az államban”: a helyi közigazgatás oda nem terjed ki, nincs csatornarendszer, legális (és biztonságos) víz, sem áram (Solymári, 2014). Az ott élők számát valójában csak megbecsülni lehet, a városvezetés pontos adatokkal nem rendelkezik. A lakóknak, akik jogosultságok nélkül „bérlik” a kunyhójukat, gyakran a személyazonosságukat sem lehet megállapítani – ők az állami védőháló számára nem léteznek.

A gyarmati időszakban a faji alapú megkülönböztetés miatt a „bennszülöttek” nem élhettek a fehér telepesek és hivatalnokok közelében (Wangari Karanja és Makau, é. n.). Nairobi, amely 1905-ben a korábbi protektorátus fővárosa lett – mivel a közel kétezer méteres tengerszint feletti magasságon fekvő, zöldellő erdőkkel borított város klímája sokkal vonzóbb és élhetőbb volt, mint a forró, tengerparti Mombasáé –, megtartotta a státuszát Brit Kelet-Afrikában is (1920). 1948-ra pedig a britek elkészítették a város fejlesztésének a tervét. E korai városfejlesztési projekt zöld közterületeket, új közigazgatási épületeket, modern kereskedelmi központot, beruházásokat vonzó ipari negyedeket, új közlekedési rendszert és modern lakótelepeket ígért. Ám nem mindenkinek: az új főváros modern szolgáltatásait csak a britek és a nekik dolgozó afrikaiak (jellemzően szolgák) vehették igénybe. A terv sok egyoldalú, exkluzív elemet tartalmazott: egyes szolgáltatások elkerülték az őslakos afrikaiak által lakott városrészeket, akik a fehérek lakta területekre is csak engedéllyel léphettek be. A munkálatokban (elsősorban a vasútfejlesztésben) részt vett ázsiaiak számára is külön lakóhelyeket jelöltek ki.

A Nairobiban letelepedett, odaköltözött afrikaiak ezért az erdős területek kivágásával alakítottak ki maguknak új életteret. Az egykor

zöldellő, új informális lakóterületekre a kenyai adminisztráció is felfigyelt: az erdőből újabb részek kihalása révén adományozott földet a Szudán északi területeiről származó, onnan toborzott núbiai katonáknak a király oldalán végzett szolgálatuk elismeréseképpen. Nem véletlen, hogy a núbiai nyelvben a *kibera* szó erdőt jelent. A szinte új negyeddé vált városrész első homogénebb közösségét ők és családjaik alkották. Egyes becslések szerint százezer, mások szerint akár félmillió is lehetett azoknak a núbiaiaknak a száma, akik így telepedtek le Kiberában (Solymári, 2013). Jóllehet – ahogy ezt Garth Myers munkája is megerősíti – „sok afrikai város kezdettől fogva informálisan növekedett..., [s] a gyarmatosítás előtti időszak afrikai városaiban általánosan hiányoztak a visszakereshető (írott) szabályrendszerek” (Myers, 2013).

Kenya 1963-ban nyerte el a függetlenséget. Az őslakos afrikaiakat korlátozó törvényeket érvénytelenítették, s ennek következtében szabadabbá váltak a belső mozgások. A hetvenes-nyolcvanas évekre ugrásszerűen megnőtt a vidékről Nairobiba költözők száma (Czirják, 2015). A kenyai kormány városfejlesztési beruházásai azonban nem tudtak a szükségletekkel együtt bővülni, így a városi telepeken élők száma évről évre növekedett. Jóllehet Kenya a kétezres évek elejéig Afrika sikertörténete volt – az egyik legkedveltebb turisztikai célpont, prosperáló gazdaság –, a UN-HABITAT, az ENSZ urbanizációval foglalkozó szervezetének adatai szerint 1990-ben 1,5 millió kenyai élt valamely nagyvárosi nyomortelepen. Ez a szám 2014-ben 6,4 millióra nőtt, s így ők az ország teljes városi lakosságának az 56 százalékát tették ki; az arányuk az erőfeszítések ellenére 2020-ban is még mindig 46 százalék volt (UN-HABITAT, 2020).

A telepek jogszabályi környezetének kialakulása

Az új főváros megalakulása után nem sokkal törvényi úton kezdték el szabályozni, korlátozni a különböző etnikumú népesség odaköltözését, ottani megtelepedését és tevékenységeit. Az első ilyen jogszabály már 1905-ben megszületett, s azt 1927-ben, majd 1948-ban követték hasonló törvények (Amiss, 1988; Ottichilo, 2011). A gyakorlatban

mindegyik az afrikaiak Nairobiba való beköltözését korlátozta, és a különböző etnikumú embereknek más és más zónát jelölt ki a lakhatásra. Az európaiak éltek a város legjobb adottságú területein, az ázsiai munkások és kereskedők az Athi-síkság száraz, szavannás részén (Seger, 1992), míg a kenyaiak a „megtúrt” kategóriába tartoztak, és így a legrosszabb helyen, zömmel ideiglenes szállásokon laktak (Magutu, 1994). Az etnikai zónák kialakításának a hivatkozási alapjául az 1930. évi közegészségügyi törvény szolgált, amelynek célja egy betegségmentes városi környezet megteremtése volt – a lehető legolcsóbban (Amiss, 1988, 237. o.; Macharia, 1992). Az etnikai elkülönítés valójában azt célozta, hogy megvédjék az európai lakosságot a trópusi betegségektől. Az informális telepek, nyomornegyedek kialakulása tehát már akkor megkezdődött, ugyanis nemcsak a város jobb adottságú területeiről szorították ki a kenyaiakat, akik így a megfelelő infrastrukturális ellátást nélkülöző, rossz minőségű szállásokra kényszerültek, de az 1915-ös földtörvény a földbirtok tulajdonlásától is eltiltotta őket – és nemcsak a jó adottságú mezőgazdasági területeken, hanem a városokban is. Így a munkalehetőségek közelében fekvő informális telepekre kényszerültek (Anderson és Mwelu, 2013).

Amikor Kenya függetlenné vált, és feloldották a beköltözési korlátozást, nagy tömegek kezdtek az aszályal, esetenként gyenge minőségű földterülettel és főleg a munkalehetőség hiányával küzdő vidéki területekről a városokba – elsősorban Nairobiba – áramolni, ahol több esélyt láttak a boldogulásra (K'Akumu és Olima, 2007). A kormánynak azonban a rohamos urbanizáció kezelésére nem volt sem megfelelő fejlesztési stratégiája, sem pedig a megnövekedett lakásigény kielégítéséhez elegendő anyagi forrása, így az emberek saját maguk építettek hajlékokat a rendelkezésükre álló alapanyagokból (Government of Kenya, KENSUP, 2005). Ezzel tovább szaporodtak a nyomornegyedek.

Az első elnök, Jomo Kenyatta (1964–1978) vezette kormány idején a számos jogi, adminisztratív, kormányzati kihívást jelentő szabályozatlan növekedést és az informális telepek burjánzását az 1930-as közegészségügyi törvényhez való visszatéréssel kezelték, ami a gyakorlatban a nyomornegyedek ledózerolását jelentette (Macharia,

1992). Az 1960-as években azokra ugyanis a városok sötét foltjaiként, a fejlesztést gátló tényezőkként tekintettek (Lewis, 1959; Clinard, 1966; Juppenlatz, 1970). Az első hivatalos lakáspolitikai irányelv 1966–67-ben született, és hosszú távú célként a mindenki számára megfelelő lakhatási körülmények biztosítását határozta meg, s a támogatott állami lakások építésének a szükségességét hangsúlyozta (Langford, Du Plessis és Stuart, 2006; Macharia, 1992; Nabutola, 2004; Okonkwo, 1998). Ám a gyakorlatban – visszaszámítva – inkább a függetlenné válás előtti megközelítés valósult meg, mivel az irányelv hivatkozási alapként szolgált az informális települések megsemmisítéséhez – hiszen azok a hatósági előírásoknak megfelelő lakásépítési beruházások szempontjából akadályt jelentettek (Okonkwo, 1998; Langford, Du Plessis és Stuart, 2006).

A helyzet az 1970-es években is csak kismértékben változott. Sőt, az 1978-ban, Kenyatta halála után hatalomra került Daniel arap Moi elnök is az elődjéhez hasonlóan járt el a nyomornegyedekkel szemben, és a számos javaslat ellenére sem módosított a függetlenedés idején kidolgozott alkotmányon, amelyben az emberi jogok – köztük a lakhatáshoz való jog – nem igazán hangsúlyosan jelentek meg (Omenya és Huchzermeyer, 2006). A tömeges kilakoltatásokat és dózerolásokat azonban a nemzetközi közvélemény egyre inkább rossz szemmel nézte. Nairobi ugyanis akkorra már a térségben a nemzetközi szervezetek és NGO-k központjává vált, valóságos „humanitárius *hub*” lett, így az általuk gyakran hangoztatott fogalmak (a megfelelő lakhatás és az általános emberi jogok) a kelet-afrikai országban is fokozatosan a szakpolitikai diskurzus részévé váltak. Így aztán a külső nyomás hatására a probléma kezelését a dózerolás helyett egyre inkább a nyomornegyed-fejlesztésben látták (UN-HABITAT, 2014).

A megnövekedett lakhatási igény kielégítésének a kihívása azonban az 1980-as években sem csökkent. A Világbank és az IMF strukturális kiigazítási programjainak (*Structural Adjustment Programs*, SAPs) következtében ugyanis jelentősen nőttek a társadalmi egyenlőtlenségek, és fokozódott a szegénység, mivel az SAP-k az állam visszavonulását írták elő a szolgáltatások és a támogatások nyújtása terén

(Otiso, 2003). Az 1980-as és 1990-es évek tömeges kilakoltatásai és dózerolásai után, nagyjából az ezredforduló óta viszont a szegényeknek kedvezőbb állami hozzáállás jellemezte és jellemzi a nyomornegyed-probléma kezelését Kenyában (Muranguri, 2011; Githira, 2016). Ebben nagy szerepet játszott a nemzetközi narratíva befolyása, valamint az a felismerés, hogy a nyomornegyedek fizikai megsemmisítése csak tüneti „kezelése” a fennálló problémának. Mark Anderson és Keziah Mwelu arra a megállapításra jutott, hogy döntően a globális aggodalmak és a Világbank, valamint az ENSZ Habitatnak a „nyomornegyedek nélküli városok” megteremtését célzó 1999-es felhívása indította arra Kenya kormányát, hogy a gomba módra szaporodó nyomortelepek kérdésére végre megfelelő választ adjon (Anderson és Mwelu, 2013).

2000-ben az ENSZ tagországai kidolgozták és elfogadták a millenniumi fejlesztési célokat (*Millennium Development Goals*, MDGs), s 2020-ra elérendő célként tűzték ki, hogy legalább 100 millió, nyomornegyedben lakónak jelentősen javuljanak az életkörülményei (*Millennium Development Goals Indicators. The Official United Nations Site for the MDG Indicators*, 2008, 7. d cél). Az aláírók között ott volt Kenya is. Részben ennek hatására, 2001-ben Moi elnök és az ENSZ Habitat akkori ügyvezető igazgatója, Anna Tibaijuka egy hivatalos találkozó keretében a kenyai lakhatási helyzet kihívásairól egyeztetett, majd 2003-ban előbb egyetértési megállapodást írtak alá, 2004-ben pedig hivatalosan is elindították a kenyai kormány és az ENSZ Habitat együttműködésében megvalósuló, hosszú távú nyomornegyed-fejlesztési programot, a KENSUP-ot (UN-HABITAT, 2008).

Kenya szemléletváltása és törekvései a jogszabályi környezet alakulásában és a stratégiai tervdokumentumokban is tükröződnek. Harminchét év után, 2004-ben végre felülvizsgálták a nemzeti lakáspolitikai irányelvet; az új változat az eredetihez hasonlóan a romló lakáshelyzetre és a lakáshiány problémájára kívánt megoldást találni, elsősorban a városokban. Ám ez alkalommal ezt az alacsony és közepes jövedelműek számára biztosítandó lakások építésével, a nyomornegyedek, informális telepek lakhatási körülményeinek a javításával

és az albérleti rendszer ösztönzésével akarták elérni. Számszerűsítve ez azt jelentette, hogy éves szinten 150.000–300.000 új lakás építést tűzték ki célul. Ezenkívül a lakhatási problémák kezelése érdekében olyan meghatározó intézményeket hoztak létre, mint a Nemzeti Lakásvállalat, a Lakásfejlesztési Alap vagy a Földért és Településért Felelős Minisztérium (Government of Kenya, 2004).

2007-ben a kormány kiadta a „kenyai vízió 2030” (*Kenyan Vision 2030*) című hosszú távú állami fejlesztési stratégiát, amelyben a lakhatási probléma kérdése is szerepel. A dokumentum szerint 2030-ra elérendő cél, hogy a városokban az emberek megfelelő lakhatási körülmények között, biztonságos környezetben éljenek (Government of Kenya, 2007).

A nyomornegyedek elterjedésének problémáival és az informális települések földjogaival kapcsolatos intézkedésekkel egy következő lépésként a 2009. évi nemzeti földpolitika foglalkozott. A törvény (Government of Kenya, 2009/a, 48. o.) a nyomornegyedek korszerűsítését, az illegális telepek által elfoglalt területek korszerűsíthetőségre vonatkozó értékelés készítését és a lakókkal való érdemi konzultációt javasolta. Ám a gyenge megvalósítási stratégiák következtében e törekvéseket nem sikerült a gyakorlatba ültetni (Obare, 2015).

2010-ben született meg Kenya új alkotmánya, amely minden állampolgár számára garantálja a „hozzáférhető és megfelelő lakhatáshoz”, valamint a higiénia észszerű normáihoz való jogot. A 43. cikkely elismeri továbbá a jogszerűen szerzett ingatlan és földterület tulajdonjogát, valamint határozottan kijelenti, hogy az állam egyetlen személyt sem foszthat meg a tulajdonától, és azonnali teljes ellentételezést ír elő kompenzációként az esetlegesen kárt vallottak javára (Government of Kenya, 2010).

A 2011-es nemzeti városfejlesztési irányelv átszervezte az addig korrupcióval, ellentmondásokkal és konfliktusokkal terhelt városfejlesztést. A törvény a városok fenntartható fejlődéséhez kívánt megfelelő keretet létrehozni, elsősorban olyan szakterületek megalkotásával, mint azok kormányzása és irányítása, városfinanszírozás, városi gazdaság, nemzeti és tartományi tervezés. A jogszabály továbbá

olyan, a nyomornegyedeket is érintő problémák megoldását célozta, mint a szociális infrastruktúra és szolgáltatások, a városi lakhatás, a biztonság és a katasztrófavédelem, a sebezhető társadalmi csoportok marginalizálódása (Obare, 2015).

A kenyai kormánynak, hogy a probléma orvoslására tett következő erőfeszítése a Lakhatási Minisztérium által 2012-ben készített nemzeti nyomornegyed-fejlesztési és megelőzési irányelv (*National Slum Upgrading and Prevention Policy*, NSUPP) tervezete volt (Government of Kenya, 2013, 4. o.). A dokumentum szerzői egy olyan átfogó nyomornegyed-fejlesztési és megelőzési törvényt javasoltak, amely az azokkal kapcsolatos beavatkozások alapja lehet. Továbbá olyan kérdések kezelését is szükségesnek tartották, mint a tulajdonjogi viszonyok rendezése, a megfelelő intézményi háttér kialakítása, a környezetvédelem, a tervezési és fejlesztési kontroll, a beavatkozások során valamennyi érintett érdemi bevonása (különös tekintettel a sebezhetőbb csoportokra), az infrastruktúra fejlesztése és fenntartása stb. (Government of Kenya, 2013). Ennek ellenére az átfogó nyomornegyed-fejlesztési törvényt mind a mai napig nem fogadták még el Kenyában, így a városokban megvalósuló fejlesztések továbbra is számos különböző, nem egyértelmű és nem hatékony jogszabály alapján valósulnak meg (Agayi és Serdaroglu Sağ, 2020).

A jelen írásban nem térünk ki bővebben az egyes jogszabályokra, azonban az előbbi rövid áttekintésből jól látható, hogy a kenyai kormánynak a nyomornegyedekhez való hozzáállása a gyarmatosítás óta nagyon sokat változott. Az erőszakos kilakoltatások és dózerolások helyett ma a leginkább sérülékenyek érdekeit szem előtt tartó megközelítés a cél; a nyomornegyedek fejlesztése, az ottani életkörülmények javítása, a legszegényebbek számára megfelelő lakhatás biztosítása többé-kevésbé általános vezérelv (Czirják, 2018). Ezt több nemzetközi egyezmény aláírásával és nemzeti jogszabályok megalkotásával is kifejezték az egyes kenyai kormányok. Igaz ugyan, hogy a hatékony beavatkozás egységes keretként szolgáló, átfogó nyomornegyed-fejlesztési törvény még nem született meg, valamint a fejlesztésre javasolt közterületekről történő kilakoltatás még mindig létező jelenség Kenyában, a tendencia mindenképpen bizakodásra adhat okot.

A következő fejezetben részletesen bemutatjuk, hogy e szemléletmód-változás egyik legjelentősebb eredménye és eszköze, azaz a kenyai nyomornegyed-fejlesztő program miként valósult meg, s mennyiben járult hozzá a legszegényebbek lakhatási problémájának a kezeléséhez.

A KENSUP program

A KENSUP elindítását az ENSZ Habitat és Kenya kormánya kezdeményezte 2001-ben, az ország korábbi elnöke, Daniel arap Moi és a Habitat akkori ügyvezető igazgatója, Anna Tibaijuka találkozási után. A felek 2003-ban írták alá az egyetértési megállapodást, s a program 2004. október 4-én, a lakhatás világnapján indult el hivatalosan (UN-HABITAT, 2008). A KENSUP összesen nyolc projektet foglal magában, amelyek megvalósítási helyszíneit öt kenyai városban jelölték ki. Ezek: Nairobi, Kisumu, Mavoko, Mombasa és Thika.¹ E tanulmányban azonban a Kiberához, a Nairobiban lévő és a legnagyobb nyomornegyedhez kötődő projektekre térünk ki, az képezi az elemzésünk fókuszát.

A program célja a kenyai városok nyomornegyedeiben, informális telepein lakók és dolgozók életkörülményeinek a javítása. A hosszú távú program során multidiszciplináris, integrált megközelítést kívántak alkalmazni a komplex probléma kezelésére, azaz a lakhatási helyzet javítására, a bevételgenerálásra, a birtokjog biztonságának a megerősítésére, valamint a fizikai és szociális infrastruktúra biztosítására (UN-HABITAT, 2007). Mindez számokra lefordítva azt jelenti, hogy az eredetileg a KENSUP révén 2020-ra 5,3 millió városi nyomornegyedlakó életkörülményein szándékoztak javítani, s az ehhez szükséges költséget a folyamat elején összesen 884 milliárd kenyai shillingre, azaz kb. 13 milliárd dollárra becsülték (Government of Kenya, KENSUP, 2005). A program finanszírozására létre is jött a Kenyai Nyomornegyed-fejlesztés, Olcsó Lakhatás és Infrastruktúra Alap

¹ Fontos megjegyezni, hogy a kezdeti tervekben (UN-HABITAT, 2007; UN-HABITAT, 2008) szereplő öt város közül a Habitat 2014-es beszámolója már csak négyet említ. Thika kimaradt (UN-HABITAT, 2014).

(*Kenya Slum Upgrading, Low Cost Housing and Infrastructure Fund, KENSUF*), amelynek a költségvetése nemzetközi donorok – mint az ENSZ Habitat – és a kenyai állam befizetéséből áll össze (Anderson és Mwelu, 2013).

A program alapját az ENSZ Habitat, a kenyai kormány, a helyi hatóságok, az érintett közösségek, a civil szervezetek, valamint a magánszektor között megvalósuló, széles körű partnerség adja. A szereplők feladatai a következőképpen oszlanak meg:

- ENSZ Habitat: technikai segítségnyújtás, kapacitásfejlesztés, tanácsadás, dokumentálás, elemzés;
- kenyai kormány, helyi hatóságok: a program végrehajtása, folyamatok irányítása, menedzselése (pl. birtokjogi kérdések rendezése, a fejlesztéseknek kedvező jogi, intézményi és politikai keretrendszer megteremtése);
- civil szervezetek: a szakértelmükkel való közreműködés, a helyi közösségek mobilizálása (UN-HABITAT, 2007).

A program megvalósítása érdekében az – akkori nevén – Lakhatási Minisztériumon belül létrejött egy Nyomornegyed-fejlesztési Részleg (*Slum Upgrading Department, SUD*) mint a kivitelezésért felelős kormányzati szintű intézmény (Kenyan Commission on Human Rights, 2015). Míg a folyamat elején a Habitat és a kenyai kormány egyenrangú partnerként vett részt a tervezésben, az évek során a multilaterális szervezet teljes egészében átadta a programot a kelet-afrikai államnak (Scuggs, 2015). A nairobi kormány szerepvállalása mindenképp biztató, hiszen a döntéshozók egészen a közelmúltig szemet hunytak a nyomornegyedek, így az Afrika legnagyobb nyomornegyedeként számon tartott Kibera felett is, jóformán tudomást sem vettek a létezéséről – s így semmilyen városfejlesztési dokumentumban sem szerepelt (Fihlani, 2015). Kenya az ENSZ Habitat dokumentumaiban úgy jelenik meg, mint azon kevés afrikai kormányok egyike, amelyek elkötelezettek a nyomornegyedek fejlesztése mellett (UN-HABITAT, 2007/a).

A hosszú távú program sikeres megvalósítása érdekében még az elején kiválasztottak egy *pilot* projektet, hogy az annak végrehajtása során

megfogalmazott konklúziók, tapasztalatok a továbbiakban értékes tanulságokkal szolgálhassanak. Ez volt a kiberai integrált víz-, szanitációs és hulladékmenedzsmnt projekt (*Kibera Integrated Water, Sanitation and Waste Management Project*, a továbbiakban: K-WATSAN). A pilot kivitelezése a Soweto East elnevezésű *village*-ben, az egyik kiberai körzetben történt. A tapasztalataira épülve, szintén Soweto Eastben valósul(t) meg a második ilyen KENSUP-projekt, a kiberai nyomornegyed-fejlesztő kezdeményezés (*Kibera Slum Upgrading Initiative*). E két részprogram mellett egy harmadik, „a fiatalok képessé tétele” program (*Youth Empowerment Programme, Kibera and Mavoko*) is futott (UN-HABITAT, 2008). Ám mivel ez a – fiatalok képzését és a kedvezőbb munkaerőpiaci helyzetük megteremtését célzó – kezdeményezés nem tartalmaz infrastrukturális elemeket, így még most, néhány évvel az elindulása után a terepen nehezen vizsgálható, ezért azzal nem foglalkozunk ezen írás további részében.

Kísérleti helyszíneként tehát a közel húszezer fős Soweto Eastre esett a választás. Ennek oka az volt, hogy ott a nyomornegyed többi részéhez képest a tulajdonjogi viszonyok nagyjából tisztázottak, átláthatóak, továbbá optimális közúti hozzáféréssel rendelkezik, etnikailag heterogén, „kozmpolita” terület, viszonylag stabil belső „kormányzással”. Ráadásul már korábban is voltak olyan fejlesztési törekvések, amelyekhez a KENSUP releváns módon tudott csatlakozni (Mitra, Mulligan, Schilling, Harper, Vivekananda és Krause, 2017).

Kiberai integrált víz-, szanitációs és hulladékmenedzsmnt projekt (K-WATSAN)

A Kibera legkeletibb részén, Soweto Eastben megvalósuló K-WATSAN projektet az egész nagyszabású nyomornegyedprogram „belépési pontjául” szánták, s annak során – hibrid megközelítésként – az érintettek bevonását, aktív részvételét biztosító közösségi szemléletet a „*top down*” (felülről vezérelt) megközelítéssel ötvözték – ami jelen esetben a folyamat döntéshozóinak és forrásainak az összekapcsolását jelentette az érintettekkel (Meredith és MacDonald, 2017).

A kezdeményezés – az explicit célkitűzések mellett – a helyiek bizalmának a megnyerését, a hosszú távú program melletti elkötelezettségét volt hivatott betölteni (Meredith és MacDonald, 2017). Erre azért volt szükség, mert az addigi, kudarcral végződött kenyai nyomornegyed-fejlesztési beavatkozások miatt jellemzően bizalmatlanság övezi az ilyen jellegű fejlesztéseket. Ám a sikeres megvalósításhoz elengedhetetlen az érintettek támogatása, mi több, az aktív részvétele – ahogyan erre többször is felhívta a figyelmet a Habitat (UN-HABITAT, 2007/a; UN-HABITAT, 2008; UN-HABITAT, 2014; Meredith és MacDonald, 2017).

A K-WATSAN integrált beavatkozás a víz és szanitáció, a csatornázás, a hulladékgyűjtés, a fizikai elérhetőség, a biztonság és a kapacitásfejlesztés területén kívánta javítani a Soweto East-beliek életkörülményeit, azok aktív részvételével. A helyiek bizalmának a megnyerése, elköteleződése révén a „belépési pont” előkészítette a terepet egy, a negyedben megvalósuló nagyszabású lakásépítési beruházás – a kibera nyomornegyed-fejlesztő kezdeményezés (*Kibera Slum Upgrading Initiative*, KSUI) – számára, egyúttal javította azok életkörülményeit is, akik az utóbbiból kimaradtak (Meredith és MacDonald, 2017).

Az eredeti tervek szerint 2005 novemberében induló, 318.000 dolláros költségvetésű kezdeményezés (UN-HABITAT, 2014) a program kereteit újradefiniáló 2008-as Habitat-stratégiában (UN-HABITAT, 2008) már egy 2007. január és 2009. január között megvalósuló projektként szerepelt, amelynek a költségét 579.684 dollárban határozták meg. A program végül némi késés, valamint a helyiek visszajelzését figyelembe vevő fejlesztési bővítés – nevezetesen egy feltárási út építése – következtében csak 2010-ben fejeződött be, összesen 1,05 millió dolláros ráfordítással (UN-HABITAT, 2014).

A kiinduló helyzet feltárása 2001-ben kezdődött meg, a Nairobi helyzetelemzés című dokumentummal (Syagga, Mitullah és Karirah-Gitau, 2001), amit 2004-ben a Részvételi városi értékelés című munka követett, amelynek készítése során Kibera mind a tizenhárom negyedében vizsgálat folyt – közösségi részvétellel, a helyi életkörülmények feltárása érdekében (KENSUP – UN-HABITAT 2004). Soweto

East village-ből összesen 153 fő vett aktívan részt a felmérésben, akik közül huszonkilencen a későbbi műhelymunkákba is bekapcsolódtak (Meredith és MacDonald, 2017). 2006-ig további fontos elemzések készültek, és a stratégia is megszületett (UN-HABITAT, 2014).

Az alulról jövő kezdeményezést és a felülről vezérelt folyamatot ötvöző hibrid projekt egyik fontos – ha nem a legfontosabb – intézménye a 2004-ben, a Földügyi és Lakhatási Minisztérium (*Ministry of Lands and Housing*) által létrehozott Települési Végrehajtó Bizottság (*Settlement Executive Committee, SEC*) volt (Ministry of Lands and Housing, 2004). Az érintett közösség formális részvételét biztosító testület 18 tagból állt, köztük a helyi közösségi alapú szervezetek (CBO-k), civil szervezetek (NGO-k), vallási közösségek képviselői, bérlők, épülettulajdonosok, valamint a döntéshozói oldal több szereplője – mint például a Nairobi Városi Tanács projektvégrehajtó egysége (SPIU) –, az ENSZ Habitat és a Nairobi Víz és Csatornázási Társaság képviselői (Meredith és MacDonald, 2017).

A SEC legfontosabb feladata az volt, hogy egységet teremtsen az érintettek és a döntéshozók között, valamint biztosítsa, hogy a nyomornegyedben élők igényei, visszajelzései a projekt teljes időszakában eljutnak a döntéshozókhoz, akik azokat – az ígéretük szerint – majd figyelembe is veszik (Ministry of Lands and Housing, 2004). Ez az intézményi forma a nyomornegyed-fejlesztés területén egyedülállónak számít, és a KENSUP innovatív módszertanának kiemelkedő pontjaként értékelik (UN-HABITAT, 2014). Ugyanakkor a működés során akadtak vele problémák, ami a közösség részéről elégedetlenséget és némi bizalmatlanságot váltott ki. A tagok bekerülése, a választási folyamat ugyanis átláthatatlan volt, továbbá nem került sor újraválasztásra, rotációra, ami a demokratikusabb részvételt biztosította volna (UN-HABITAT, 2014). Ezzel együtt a SEC ellátta a funkcióját, eredményesen képviselve az érintettek álláspontját.

A fejlesztések előkészítésének a következő fontos lépése 2006 februárjára esett, amikor is egy közösségi érzékenyítő műhelymunka zajlott, amelynek a célja a projekt által érintett valamennyi szereplő – többek között a KENSUP titkársága, a SEC, a Nairobi Városi Tanács,

a Nairobi Víz és Csatornázási Társaság, az ENSZ Habitat – megszólítása, a szerepek és a felelősségi körök tisztázása (UN-HABITAT, 2014), valamint a pénzügyi akciótervvel kapcsolatos megegyezés volt (Meredith és MacDonald, 2017). A műhelymunka eredményeként az elsődleges prioritásként a helyi közösség jobb fizikai megközelíthetőségét, egy feltáró út építését azonosították, ami nem szerepelt a korábbi tervekben. Az út építésének a projektbe történt beemelése jól demonstrálta a K-WATSAN adaptív megközelítését (Meredith és MacDonald, 2017) és a SEC hatékony működését – minthogy eredményesen tudta közvetíteni a helyi lakosok igényeit. A 2010-re megvalósult K-WATSAN-projekt részeként történt fejlesztések – esővíz-csatornák és összesen hét közösségi szanitációs létesítmény építése, a kis léptékű, háztól házig megvalósuló hulladékgyűjtési és újrahasznosítási szolgáltatások megvalósítása – révén sikerült a közhigiéniai állapotokon javítani. A negyeden belül kialakítottak egy alacsony forgalmú utat és a hozzá tartozó járdát, amely a gyalogosan vagy biciklivel közlekedők igényeit elégíti ki, ami javította a helyi közösség fizikai elérhetőségét. A negyedet alkotó ezer háztartásnak a Kenya Power and Lighting Company segítségével az elektromos hálózatra való csatlakozás lehetőségét is biztosították. Létrehoztak egy közösségi és ifjúsági központot, amely a közösségépítő funkciója mellett egészségügyi szolgáltatásokat is biztosít a helyi gyermekek és várandós anyák számára. Nem infrastrukturális jellegű fejlesztések is folytak, nevezetesen a helyi közösség tagjainak a képzése, amelynek eredményeképpen a kivitelezésben – útépités, szilárd hulladék kezelése stb. – és a fenntartásban ők is hatékonyan tudtak, tudnak részt venni (UN-HABITAT, 2011).

A projekt megvalósulása után az ENSZ Habitat megbízásából az érintettek körében széles körű vizsgálat zajlott, amelynek a célja az volt, hogy felmérje, az emberek életét milyen módon befolyásolták a fejlesztések, és hogyan viszonyulnak a KENSUP folytatásához. A felmérés egyértelmű eredménye az lett, hogy a K-WATSAN maradéktalanul teljesítette a célkitűzéseit, ugyanis jelentős mértékben javította a helyiek életminőségét, az aktív részvétel, valamint a megvalósítás sikerének köszönhetően pedig az emberek többsége optimista a

KENSUP további elemeinek a megvalósításával kapcsolatosan (Merredith és MacDonald, 2017). Mindez szemléletesen bizonyította, hogy az ENSZ által is hangsúlyozott közösségi részvétel kulcsfontosságú a sikeres nyomornegyed-fejlesztéshez.

Kiberai nyomornegyed-fejlesztő kezdeményezés (Kibera Slum Upgrading Initiative, *KSUI*)

A K-WATSAN projekt tehát „bemeneti pontként” készítette elő a folytatást, a KSUI-t, amely a Soweto East negyedben található viskók ledózerolását és az ott élők számára új lakóépületek létesítését jelentette. A kezdeményezés első fázisa 2002 és 2004 között valósult meg. Ennek során elkészült a célterület társadalmi-gazdasági feltérképezése, helyzetelemzése. Megtörtént az érintett lakossággal való kapcsolatfelvétel, valamint a megvalósításhoz szükséges intézményi keretrendszer felállítása. Az ehhez a projektemelhez rendelt 410.000 dollárból 240.000-et a Cities Alliance, 110.000-et az ENSZ Habitat, 60.000-et pedig Kenya kormánya állt (UN-HABITAT, 2007/b). Kibera Soweto East negyedét négy zónára (A, B, C, D) osztották, és a Földügyi Minisztérium vezetésével 2004–2005 során lezajlott a háztartások számbavételezése. A folyamat a Kenyai Nemzeti Emberi Jogi Bizottság (*Kenyan National Commission on Human Rights*, KNCHR) beszámolója szerint az érintett közösség és egyéb szereplők részvételével zajlott, és azzal egyidejűleg számos, a nyilvánosság érzékenyítését szolgáló fórumot is tartottak (Kenyan Commission on Human Rights, 2015).

A számbavétel során a bérlőkről és az épülettulajdonosokról gyűjtöttek kulcsinformációkat, s azokat a *Master Register*ben rögzítették. Ez az adatbázis tartalmazza például a háztartás fejének a nevét, a vele együtt élők nevét, a személyazonosító okmányaik számát és a legközelebbi rokonaikat. A családfők a számbavételezést követően egyedi azonosító kártyát kaptak, amin a nevük, az arcképük, az épület azonosító száma és a háztartásban élők száma szerepelt, az egyéb személyes adataik mellett (Kenyan Commission on Human Rights, 2015).

A folyamat során Kibera Soweto East negyedében összesen 19.318 főt számláltak meg; közülük 16.899 volt bérlő, 2419 pedig épülettulajdonos. Az A zónában összesen 6377 fő lakott a felméréskor (Kenyan Commission on Human Rights, 2015). A projekt gördülékeny megvalósítása érdekében az érintett lakosság és a Lakhatási Minisztérium egyetértési megállapodást írt alá, amelyben a helyiek vállalták, hogy az építési munkálatok idejére átköltöznek a számukra kijelölt helyszínre, majd az új házak elkészültekor az A zóna épületeibe, ahol a lakbért minden hónap 10-éig megfizetik. A kiválasztott finanszírozási szisztéma értelmében a fizetendő bérleti díj a lakáshitel törlesztőrésze, vagyis végül az újonnan épült otthonok tulajdonosaivá válhatnak (Kenyan Commission on Human Rights, 2015; Vasa, 2020). A KNCHR jelentése szerint az új lakások árát a helyiekkel folytatott konzultáció eredményeként alakították ki – a gazdasági helyzetük miatt mélyen a piaci árak alatt. Egy egyszobás lakás árát 600.000, a kétszobásét 1 millió, a hámszobásokét pedig 1,35 millió kenyai shillingben (KSh) határozták meg (2015-ben 1 KSh 0,01 USD-t ért). A törlesztés időtartamára 25 évet határoztak meg, 3%-os kamattal. A lakásra jogosultság egyik feltételeként a teljes vételár 10 százalékának mint előlegnek a kifizetését határozták meg (Kenyan Commission on Human Rights, 2015).

Soweto East lakóinak a projektbe történő bevonása érdekében több intézményt is létrehoztak a részvételükkel. Időben az első, akárcsak a K-WATSAN esetében, a Települési Végrehajtó Bizottság (Settlement Executive Committee, SEC) volt, amely a Soweto East A zóna esetében 17 tagból állt, akik egyrészt a területen élők, az ott dolgozókat, másrészt a területileg illetékes közigazgatási szerveket képviselték. A bizottság az előkészületi munkálatok folyamán, a helyiekkel folytatott konzultációk révén, 2004-ben alakult meg. A SEC feladata a közösség megszólítása és a projektben való részvétele érdekében történő mozgósítása, valamint a helyiek és a megvalósító szervezetek közötti kapcsolattartás volt (Kenyan Commission on Human Rights, 2015).

A másik fontos intézmény a Lakhatási Minisztérium által 2007-ben létrehozott Lakásszövetkezet volt. Soweto East mind a négy zónájában létrejött egy ilyen szervezet, amelynek a célja, hogy segítse az

érintett lakosságot abban, hogy az új lakások tulajdonosaivá válásuk érdekében tudják mobilizálni a forrásait. Az A zóna Lakásszövetkezetébe 2015-ig 1766-an léptek be, akik összesen 147.675.306 kenyai shillinget gyűjtöttek a regisztrációra, a tőke megosztásra, a megtakarításra és a kamatokra (Kenyan Commission on Human Rights, 2015).

A lakosok ideiglenes tartózkodási helyéül eredetileg egy Kiberától 23 kilométerre, az Athi folyó mentén fekvő területet választottak, ám végül Kibera területi parlamenti képviselője, Raila Odinga közbenjárásának köszönhetően elfogadták a helyi lakosok tiltakozását, és az átmeneti szálláshelyeket Lang'atában, Kiberától 7 km-re délnyugatra építették fel (Fernandez és Calas, 2011). Az ideiglenes áttelepítés első üteme során, 2009-ben, az A zóna 6288 lakójából ötezren (1200 háztartás) költöztek be a 17 háztömbnyi ötemeletes épületbe (Fernandez és Calas, 2011). A többiek alternatív szálláshelyen telepedtek meg: Soweto East más zónáiban (Kenyan Commission on Human Rights, 2015).

A Lang'atában elfoglalt átmeneti szállások infrastrukturális tekintetben mindenképpen fejlődést jelentettek az érintettek számára, hiszen a jó minőségű lakások megfelelő higiéniés viszonyokat és biztonságot nyújtottak. Ennek ellenére – vagy inkább emiatt – a beköltözésük után komoly strukturális problémák kerültek napvilágra. Az egyik ilyen a megfizethetőség kérdése volt. Az ideiglenes lakók panasa szerint a kormány nem vonta be őket a bérleti díjak meghatározásába (Anderson és Mwelu, 2013). Egyes források arról számolnak be, hogy a lakbérük nagyjából megegyezett a korábbi kiberai árakkal (Mitra *et al.*, 2017), ám a – formális – közműszolgáltatások díja meghaladta a korábbi, informálisan nyújtott vagy egyáltalán nem létező közműszolgáltatások használatának az összegét. A villanyért havi 300, a vízért pedig 200 KSh-t kellett fizetniük az ott élőknek (Fernandez és Calas, 2011, 6. o.).

Más források magának a lakbérnek is a jelentős növekedéséről számoltak be: míg átlagosan havi 500 KSh-t kellett fizetniük a bérlőknek egy kiberai szobáért, Lang'atában ez az összeg 3000 KSh-re emelkedett – a rezsivel együtt (Fernandez és Calas, 2011, 6. o.) –, vagyis a lakhatási költség a hatszorosára nőtt. Figyelembe véve, hogy Soweto

East lakosságának kétharmada nem rendelkezik formális munkaviszonnyal, ez a nagymértékű árnövekedés számottevő anyagi kihívást jelentett számukra (Fernandez és Calas, 2011, 6. o.). Ráadásul a helyieknek a Lakásszövetkezeten keresztül félre is kellett tenniük, hogy az új lakásuk előlegét ki tudják fizetni, ami tovább növelte az anyagi terheiket (Mitra *et al.*, 2017).

A lakhatási költségek növekedésével egy időben viszont sok érintett bevétele csökkent vagy veszélybe került, mivel a költözés miatt ellehetetlenült az addigi üzleti kapcsolati hálózatuk (Mitra *et al.*, 2017). A döntő többségük ugyanis kényszer-mikrovállalkozóként különböző portékákat árul vagy nyújt valamilyen szolgáltatást a nyomornegyed forgalmasabb helyszínein. A vevők is általában az alacsony jövedelműek köréből kerülnek ki. Az átköltözésükkel ezt a vevőkört veszítették el – esetenként az üzleti létesítményükkel egyidejűleg. Ha a gazdasági tevékenységüket továbbra is Kiberán belül kívánták folytatni, ahhoz többet kellett utazniuk, ami tovább növelte a kiadásaikat (Agayi és Serdaroğlu Sağ, 2020).

A gazdasági kitettségüket fokozta a lakhelyhez kötődően létrejött szociális hálózatuk elvesztése (Mitra *et al.*, 2017). A szomszédokkal, rokonokkal való szoros kapcsolat ugyanis a kölcsönös segítségnyújtás révén fontos biztonsági hálóként funkcionál a nyomornegyedek lakói számára. Ám a költözés szétzilálta az addigi közösségeket, s azok újjáépülése hosszú időbe telik. A felvetődött problémák megoldásaként sokan visszaköltöztek Soweto East más részébe, és a Lang'ata-beli átmeneti lakásukat illegálisan bérbe adták. Az oda beköltöző új emberek azonban már jellemzően nem kiberai lakosok, hanem olyan magasabb társadalmi státuszú személyek, akik például saját autóval rendelkeznek, és Nairobi bevásárlóközpontjaiban vásárolnak – így a Lang'atában élő Soweto East-i lakosok által ott folytatott mikrovállalkozások fennmaradásához sem járulnak hozzá (Mitra *et al.*, 2017).

A KSUI eredeti tervei szerint a lakók átköltözése után egyből megkezdődött volna az üressé vált Soweto East A zóna viskóinak a lebontása. Ám a folyamat egy bírósági ügy miatt három évet csúszott. A viskók tulajdonosainak egy csoportja ugyanis 2009-ben keresetet nyújtott

be a Legfelsőbb Bírósághoz, mert nem akarták, hogy a bevételi forrást jelentő épületeiket kompenzáció nélkül lebontsák (Government of Kenya, 2009/b). A bíróság végül elutasította a keresetet, és 2012. március 6-án megkezdődhettek az építési munkálatok Soweto East A zónájában, ahol aztán 822 lakás épült fel, továbbá 245 kereskedelmi stand, egy többfunkciós központ, valamint a kapcsolódó közművek, infrastrukturális elemek is elkészültek (Kenyan Commission on Human Rights, 2015).

A Lakhatási Minisztérium 2014 júliusában 1591 jogosultnak küldte ki a jelentkezési lapot, amelyen arról kellett nyilatkozni, hogy mekkora lakást szeretnének bérelni vagy megvásárolni. A lakáshoz jutáshoz az alábbi kritériumoknak kellett megfelelniük a jelentkezőknek:

- az adott személy korábban is Soweto East A zónájában lakott, így szerepel a 2004–2005-ös összeírás adatbázisában;
- rendelkezik a számbavétel során kapott azonosító kártyával;
- a Kibera Soweto East „A” Lakásszövetkezet tagja (nem kötelező feltétel);
- a lakás teljes vételárának 10 százalékát kifizette előlegként;
- amennyiben Lang’atában lakik egy átmeneti szálláshelyen, nincs lakbértartozása;
- minden háztartás csak egyetlen újonnan épített lakást kaphat (Kenyan Commission on Human Rights, 2015).

2016 márciusában, a Nyayo Nemzeti Stadion és Kosárlabda Arénában sorsolták ki a jogosultak számára a konkrét ingatlant. A KSUI keretében megvalósított újjáépítés első ütemének lezárása, vagyis az új építésű lakások kulcsainak az ünnepélyes átadására 2016. május 5-én történt meg (Kenyan Commission on Human Rights, 2015). Az ünnepség után nem sokkal a kormány bejelentette, hogy a projekt második ütemét, a B zóna megújítását két éven belül megvalósítják, s annak keretében 3072 lakás épül, 6,5 milliárd KSh értékben (*Nairobi News*, 2016).

A K-WATSAN és KSUI projektek értékelése

A 2004-ben indult kenyai nyomornegyed-fejlesztő program 2020-ig összesen 5,3 millió városi nyomornegyedlakó életkörülményeinek a javítását tűzte ki célul. A hosszú távú program megvalósításának a „zászlóshajója” Kibera volt, ahol két, egymásra épülő projekt valósult/valósul meg. A „bemeneti pontként” a kiberai integrált víz-, szanitációs és hulladékmenedzsment projekt (K-WATSAN) szolgált, amelynek egyik célja az volt, hogy a víz és szanitáció, a csatornázás, a hulladékgyűjtés, a fizikai elérhetőség, a biztonság és a kapacitásfejlesztés területén javítsa a Soweto East-beliek életkörülményeit. Másrészt az érintettek aktív bevonása révén egy olyan hibrid módszertan megvalósítására törekedett, amelyben hatékonyan ötvöződik a döntéshozók felülről történő irányítása (*top down* megközelítés) az érintettek aktív részvételével (*bottom up* megközelítés) (Meredith és MacDonald, 2017). A fejlesztési folyamat végét – azaz a „kimenetet” – a kiberai nyomornegyed-fejlesztő kezdeményezés, a KSUI jelentette, amely – a K-WATSAN által kikísérletezett közösségi módszertanra építve – Soweto East negyed szisztematikus újjáépítését szolgált, illetve szolgálja. Az eredeti tervek szerinti céldátumot ugyanis nem sikerült tartani, s 2020-ra Soweto East újjáépítésének csak az első üteme fejeződött be – a negyből.

Az ENSZ Habitat által végzett hatásvizsgálat eredményei alapján (UN-HABITAT, 2014) kijelenthető, hogy a K-WATSAN 2010-re sikeresen megvalósította a kitűzött céljait: az érintett közösség aktív bevonásával sikerült javítani a helyiek életkörülményeit az olyan kisebb léptékű fejlesztésekkel, mint az esővízcsatornák, a szanitációs létesítmények építése, a háztól házig megvalósuló hulladékgyűjtési rendszer kialakítása vagy a feltáró út építése (UN-HABITAT, 2011). A közösség bevonásának az egyik legfontosabb intézménye a Települési Végrehajtó Bizottság, a SEC volt, amelyben az érintett lakosság és a projekt döntéshozói is képviseltették magukat, így biztosították, hogy a nyomornegyedben élők igényei, visszajelzései a projekt teljes időszakában eljussanak a döntéshozókhoz, s ők azokat figyelembe is vegyék (Ministry of Lands and Housing, 2004). Habár a bizottság

működését néhány kritika is érte, a szerepét alapvetően betöltötte, hiszen a helyiek igényeit meghallgatták, így a fejlesztésbe egy olyan elem is belekerült, amely az előzetes terveknek nem képezte részét: a feltáró út megépítése. A projekt sikerességét jelzi továbbá, hogy a Habitat hatásvizsgálata szerint a megkérdezettek körében jelentősen nőtt a KENSUP iránti elköteleződés, az emberek többsége optimistán állt a program további megvalósításához (UN-HABITAT, 2014).

A projekt igazolta azt is, hogy az érintettek érdemi és aktív bevonása – a felmerülő nehézségek ellenére is, hiszen sok energiát és időt vesz igénybe – lehet a sikeres nyomornegyed-fejlesztés egyik kulcsa (Meredith és MacDonald, 2017). A KSUI bizonyos tekintetben a K-WATSAN projekttel párhuzamosan futott, mivel a helyzetelemzés már 2002–2004 között elkezdődött. Az eredeti elképzelések szerint a K-WATSAN módszertanára építve, az érintett közösség érdemi bevonásával valósult volna meg, ám e tekintetben a projektet sok kritika érte. Bár a KSUI esetében is létrejött egy SEC, amelyben a helyi közösség képviseltethette magát, a projekt közelebbi vizsgálatai az érdemi bevonás hiányát tárták fel.

Strukturális hibák, kétséges jövő

Az Amnesty International által 2009-ben, Soweto East lakói körében végzett interjúkból azonban kiderült, hogy a projektbe a helyieket mégsem vonták be megfelelőképpen, így amellett, hogy a tényleges igényeik, a meglátásaik nem épülhettek be kellően a tervekbe, sok esetben nem is jutottak hozzá olyan alapvető információkhoz, mint a lakhatási költségek alakulása, az új házak építési tervei vagy az ideiglenes szállásra történő áttelepítéssel kapcsolatos részletek. Meglátásuk szerint a döntési folyamatok felülről vezéreltek voltak, és ők csak a végeredményről értesülhettek – sok esetben arról is későn (Fernandez és Calas, 2011, 3–4. o.).

Az érintett közösségnek a tervezési folyamatból való kihagyása több problémát is okozott. A Lang'atába történt áttelepítés legjobb esetben is csak félsikernek tekinthető. Mert bár a lakók elérték, hogy

Kiberától ne 23 km-re kelljen költözniük, az új helyszín kiválasztása nem a társadalmi-gazdasági igényeik, szükségleteik felmérése alapján történt, sokkal inkább a rendelkezésre álló terület volt a meghatározó (Agayi és Serdaroglu Sağ, 2020). Igaz, hogy e tekintetben a kormány lehetőségei korlátozottak voltak, az érintettek érdemi bevonásával azonban lehetett volna olyan áthidaló megoldásokat találni, amelyek segíthették volna a gazdasági boldogulásukat az új helyszínen is. Ráadásul mivel az átmeneti szállások bérleti díját az ő igényeik, anyagi helyzetük figyelembevétele nélkül alakították ki, a megemelkedett költségeket sokan nem tudták megfizetni, ezért Soweto East más részére költöztek vissza, s közben az átmeneti lakásukat illegálisan bérebe adták. Hasonló probléma vetődött fel az új lakások építése kapcsán is: a 822 új otthonba beköltözésre jogosult családok több mint fele adta el vagy adta ki a lakását az átadás után, mivel a bérleti díj vagy a havi törlesztőrészlet túl magas volt számukra (Agayi és Serdaroglu Sağ, 2020; Vida, Spaller és Vasa, 2021).

Mindezek következtében egyetértünk Rosa Amelia Flores Fernandezdel és Bernard Calasszal, akik a 2011-es tanulmányukban úgy fogalmaztak, hogy „nincs bizonyíték arra, hogy a KSUI eljárása során integrálta volna a program korábbi [azaz a K-WATSAN] tapasztalatait, ajánlásait” (Fernandez és Calas, 2011, 9. o.), ami a projekt több pontján sikertelenséghez is vezetett. Ráadásul a KSUI egy komplex problémára csak egyoldalú választ adott. A nyomornegyedek – a település egészéhez hasonlóan – három dimenzióból állnak: társadalom, gazdaság, valamint (épített és természetes) környezet. Ezek szoros kölcsönhatásban vannak egymással. Ám a beavatkozás csak az épített fizikai környezetre fókuszált, és nem vette figyelembe az emberek megélhetési lehetőségeit jelentő gazdasági, sem pedig a biztonsági hálóként funkcionáló társadalmi dimenziót, s ezzel aláásta a sikeres megvalósítást és annak fenntarthatóságát. Hiszen a megnövekedett lakhatási költségek miatt éppen a KENSUP célcsoportja, a mélyszegénységben élő, lelegelesettebb társadalmi réteg szorult ki. Ráadásul a kiszolgáltatottságuk még fokozódott is, mivel az átköltöztetések miatt megszűntek a lakókörnyezetükben kialakult kapcsolatrendszereik.

amelyek korábban a kölcsönös támogatás révén bizonyos szintű szociális biztonságot jelentettek számukra. Ennek „kártékony hatását pedig fel sem lehet mérni” (Fernandez és Calas, 2011, 9. o.).

Összegzés

A jelen írás a kenyai nyomornegyed-fejlesztő program (KENSUP) hatásait, eredményeit átfogóan vizsgáló kutatás újabb eleme, amellyel a célunk az volt, hogy a nagyszabású program tanulságai levonásával olyan gyakorlati tanácsokat tudjunk megfogalmazni, amelyek hozzájárulnak egyrészt a Magyar Máltai Szeretetszolgálat, másrészt a hazai nemzetközi fejlesztési együttműködési szcéna egyéb szereplői hatékonyabb nyomornegyed-fejlesztéséhez. Vizsgálatunk során a program Kiberában megvalósuló két elemére, a kiberai integrált víz-, szanitációs és hulladékmenedzsment projektre (K-WATSAN) és a részben arra épülő kiberai nyomornegyed-fejlesztő kezdeményezésre (KSUI) fókuszáltunk.

A tanulmányban a gyarmati időktől kezdve vizsgáltuk meg azt a szemléletmódbeli változást, amely az országnak a városaiban található nyomornegyedekkel kapcsolatos hozzáállásában, megoldási eljárásaiban tetten érhető. Ennek célja a KENSUP kontextusának, valamint annak a tendenciának az ismertetése volt, amelynek eredményeként a kelet-afrikai országban az ezredforduló után egy nagy volumenű nyomornegyed-fejlesztési program kezdődhetett. Azt találtuk, hogy a gyarmati időkben tapasztalt dózerolások, rombolások, kényszerű kitelepítések alkalmazásától a kétezres évek elejére a leginkább rászorulóknak szempontjait figyelembe vevő, a nyomornegyedekben uralkodó életkörülményeket fejlesztő megközelítés felé tolódott el a hangsúly. Mindez a szakpolitikai célkitűzésekben és jogszabályokban is tükröződik. Bár még mindig vannak e tekintetben hiányosságok, a KENSUP elindítása mindenképpen hatalmas eredménynek számít.

Írásunkban körülbírtuk a KENSUP Kiberában megvalósult projektjeit, a K-WATSAN-t és a KSUI-t. A szakirodalom szintetizálásából kiderült, hogy a K-WATSAN a KSUI-nak utat készítő „bemeneti”

projektként sikeres teljesített mind a kiberai Soweto East village lakói életkörülményeinek a javítása, mind a helyiek aktív bevonása és a program melletti hosszú távú elkötelezése tekintetében. Ám a közösségi részvétel fontosságával kapcsolatos tapasztalataira a KSUI – az előzetes elképzelések ellenére – nem épített. A komplex problémát egyoldalú beavatkozással, infrastrukturális fejlesztéssel kívánta kezelni, a projekt felülről vezérelt volt, az érintettek igényei, ötletei nem jelentek meg benne. Ebből adódóan pedig olyan strukturális hibák kerültek a felszínre, amelyek a program céljainak tényleges elérését, illetve fenntarthatóságát kérdőjelezzik meg (Czirják, 2019). Mindazonáltal el kell ismerni a kenyai kormány mély elköteleződését a „nyomortelep-probléma” újragondolt, hathatós kezelése (*slum upgrade*) vonatkozásában. Ennek az összetett célnak az elérése érdekében számos fejlesztési és segélyezési együttműködés jött létre, amelyek közül kiemelhetők a 2020-ban alakult Kenyai Fejlesztési Vállalat (*Kenya Development Corporation*, KDC) nevű ernyőszervezet, a Kenya Vision 2030 program „telepi” elemei, az Afrikai Fejlesztési Bank projektjei és a több ezer telepfejlesztéssel foglalkozó helyi civil szervezet.

Mindezzel együtt számos további kérdés fogalmazódott meg, amelyekre a választ a terepen folytatandó megfigyelés és az érintett helyi lakosokkal, valamint a fejlesztésekben részt vevő szakemberekkel készítendő interjúk segítségével fogjuk tovább keresni. Többek között arra, hogy kik a Soweto East A zóna új lakói, hogyan változott a nyomornegyed más részeire visszaköltözni kényszerülők helyzete, mi az oka annak, hogy a közösségi bevonás nem valósult meg a KSUI esetében, és a kenyai kormány mennyiben látja eredményesnek a projektet. Reflektív munkánkat a magyar fejlesztési segélyezési programok hatásvizsgálatával folytatjuk, amelynek eredményeivel hozzájárulunk a térség és a szubszaharai afrikai városi szegregátumok jobb megértéséhez. Ennek az átfogó munkának az egyik fontos eleme a koronavírus-világjárványnak az utóbbiakra gyakorolt hatásának és az ott élő sérülékeny lakosság életkörülményeinek az elemzése, végső soron pedig a javítása (Tarrósy, 2020; Solymári, Kairu, Czirják és Tarrósy, 2022).

Irodalomjegyzék

- Agayi, Collins Ouma és Serdaroglu Sağ, Neslihan (2020). An Evaluation of Urban Regeneration Efforts in Kibera, Kenya Through Slum Upgrading. *International Design and Art Journal*, 2(2), 176–192.
- Amiss, Philip (1988). Commercialized Rental Housing in Nairobi, Kenya. In Carl V. Patton (szerk.), *Spontaneous Shelter: International Perspectives and Prospects*. Philadelphia, PA: Temple University Press (235–257. o.).
- Anderson, Mark és Mwelu, Keziah (2013). Kenyan Slum Upgrading Programs: KISIP & KENSUP. *Center for Global Healthy Cities*. A letöltés ideje: 2022. november 23. <http://healthycities.berkeley.edu/uploads/1/2/6/1/12619988/kenya.pdf>.
- Clinard, Marshall (1966). *Informal Settlements and Community Development: Experiments in Self-Help*. Cambridge: The Free Press.
- Czirják Ráhel (2015). Urbanizációs válság? Nyomornegyed-probléma London és Nairobi példáján. *Afrika Tanulmányok*, 9(3–4), 27.
- Czirják Ráhel (2018). A nyomornegyedekben rejlő lehetőségek. *Parola: Településeknek, Közösségeknek, Segítő szakembereknek*, 27(3), 8–11.
- Czirják Ráhel (2019). Community-Led Planning: The Key to Successful Slum Upgrading? *DEUROPE: Central European Journal of Tourism and Regional Development*, 11(1), 164–181.
- Fernandez, Rosa Amelia Flores és Calas, Bernard (2011). The Kibera Soweto East Project in Nairobi. *Les Cahiers d'Afrique de l'Est / The East African Review*, 44, 1–13. A letöltés ideje: 2021. március 18. <http://journals.openedition.org/eastafrica/536>.
- Fihlani, Pumza (2015). Kenya's Kibera Slum Gets a Revamp. *BBC News*. A letöltés ideje: 2021. március 18. <http://www.bbc.com/news/world-africa-31540911>.
- Githira, Daniel (2016). Growth and Eviction of Informal Settlements in Nairobi. *University of Twente*. A letöltés ideje: 2022. november 23. <https://essay.utwente.nl/83895/1/githira.pdf>.
- Government of Kenya (2004). *Sessional Paper No.3 of 2004 on National Housing Policy for Kenya*. Nairobi: Government Printer.
- Government of Kenya (2007). *Vision 2030*. Nairobi: Ministry of Planning and National Development.
- Government of Kenya (2009a). *The National Land Policy*, 2009.
- Government of Kenya (2009b). *Petition 498*. The High Court of Kenya.

- Government of Kenya (2010). Constitution of Kenya. *The Kenya Law*. A letöltés ideje: 2022. november 23. <http://kenyalaw.org/kl/index.php?id=398>.
- Government of Kenya (2013). *Background Document: The National Slum Upgrading and Prevention Policy*. Nairobi: Government Printer.
- Government of Kenya, KENSUP Financing Strategy, 2005.
- Juppenlatz, Morris (1970). *Cities in Transformation: The Urban Squatter Problem of the Developing World*. St. Lucia, QLD: University of Queensland Press.
- KAkumu, Owiti A. és Olima, Washington H. Asembo (2007). The Dynamics and Implications of Residential Segregation in Nairobi. *Habitat International*, 31(1), 87–99.
- KENSUP – UN-HABITAT (2004). A Study to Conduct Kibera Socio-Economic Mapping Participatory Urban Appraisal (PUA) Report on Main Findings Soweto East Village.
- Kenyan Commission on Human Rights (2015). A Report Submitted to the High Court of Kenya (Nairobi) by the Kenyan National Commission on Human Rights on the Implementation of Petition No. 304 of 2015. Allocation of Housing Units in Kibera Soweto East Zone 'A' – Redevelopment Project Under the Kenyan Slum Upgrading Programme. *KNCHR*. A letöltés ideje: 2022. november 23. <https://www.knchr.org/Portals/0/IDP%20Work/Kibera%20Housing%20Project.pdf?ver=2018-06-07-105134-690>.
- Kiss Judit (2019). Tényekkel a migrációs tévhitek ellen: gondolatok Szentes Tamás A nemzetközi migráció ügye a szélsőséges nézetek tükrében című előadása kapcsán. *Magyar Tudomány*, 180(1), 53–66.
- Langford, Malcolm, Du Plessis, Jean és Stuart, Rob (szerk.) (2006). *Listening to the Poor? Housing Rights in Nairobi, Kenya*. Genf: The Centre on Housing Rights and Evictions (COHRE).
- Lewis, Oscar (1959). *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*. New York, NY: Basic Books.
- Macharia, Kinuthia (1992). Slum Clearance and the Informal Economy. *The Journal of Modern African Studies*, 30(2), 221–236.
- Magutu, Jerry (1994). The Role of Informal Settlements in Housing the Urban Poor in Nairobi, Kenya. *Ekistics – the Problems and Science of Human Settlements*, 61(366–367), 206–213.
- Mcauliffe, Marie és Khadria, Binod (2020). *World Migration Report 2020*. A letöltés ideje: 2021. március 18. https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2020_en_chapter1_004.pdf.

- Meredith, Thomas és MacDonald, Melanie (2017). Community-Supported Slum-Upgrading: Innovations from Kibera, Nairobi, Kenya. *Habitat International*, 60, 1–9.
- Millennium Development Goals Indicators. The Official United Nations Site for the MDG Indicators* (2008). A letöltés ideje: 2021. március 18. <http://mdgs.un.org/unsd/mdg/Host.aspx?Content=Indicators/OfficialList.htm>.
- Ministry of Lands and Housing (2004). Terms of Reference (TOR) and Roles for the Settlement Executive Committee (SEC).
- Mitra, Shreya, Mulligan, Joe, Schilling, Janpeter, Harper, Jamilla, Vivekananda, Janani és Krause, Lisa (2017). Developing Risk or Resilience? Effects of Slum Upgrading on the Social Cohesion in Kibera, Nairobi. *Environment & Urbanization*, 29(1), 103–122. A letöltés ideje: 2021. március 18. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0956247816689218>.
- Map Kibera Project* (2009). A letöltés ideje: 2021. március 18. <http://mapkiberaproject.yolasite.com/maps-and-statistics.php>.
- Muranguri, Leah (2011). Kenya Government Initiatives in Slum Upgrading. *The East African Review*, 44, 1–9.
- Myers, Garth (2013). *Afrikai városok*. Pécs: Publikon Kiadó.
- Nabutola, Wafula (2004). Affordable Housing in Kenya: A Case Study of Policy on Informal Settlements. Paper Presented at the 3rd FIG Regional Conference in Jakarta, Indonesia, October 3–7. 1–17. o.
- Nairobi News* (2016). Kibera to Get over 3,000 Houses in Slum-Upgrading Project. A letöltés ideje: 2021. március 18. <https://nairobinews.nation.co.ke/news/kibera-get-3000-houses-slum-upgrading-project>.
- Obare, Michael J. (2015). *An Evaluation of Slum Upgrading Schemes in Nairobi County: The Case of Kibera Slums. A Research Project Report Submitted Partial Fulfilment for the Requirement for the Degree*. Nairobi: The School of Environmental Studies, Kenyatta University.
- Okonkwo, Ositadinma (1998). Housing Finance and Housing Delivery Systems in Kenya: Bottlenecks, Recent Developments and the Way Forward. *Housing Finance International*.
- Omenya, Alfred és Huchzermeyer, Marie (2006). Slum Upgrading in the Complex Context of Policy Change: the Case of Nairobi. In Marie Huchzermeyer és Aly Karam (szerk.), *Perpetual Challenge? Informal Settlements at the Local and Policy Level*. Cape Town: Juta/UCT Press (290–311. o.).
- Otiso, Kefa M. (2003). State, Voluntary and Private Sector Partnerships for Slum Upgrading and Basic Service Delivery in Nairobi City. *Kenya Cities*, 20(4), 221–229.

- Ottichilo, Wilber K. (2011). Tracking Regional Growth and Development: The Nairobi Case. *Global Urbanization*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 167–171. o.
- Scuggs, Gregory (2015). Turning Kibera's Mud Huts into Apartment Towers. *UrbanAfrica.net*. A letöltés ideje: 2021. március 18. <https://www.urbanafrica.net/news/turning-kiberas-mud-huts-into-apartment-towers/>.
- Seger, Martin (1992). Nairobi – egy gyarmati múltú nagyváros szerkezeti tagolódása. *Földrajzi Közlemények*, 156(1–2), 57–68.
- Solymári Dániel (2013). Elfeledett milliók. Nyomortelepek Kelet-Afrikában. *Élet és Tudomány*, 68(4), 115–117.
- Solymári Dániel (2014). Harcok és távlatok: Kelet-afrikai nyomortelepek ma és holnap. *Afrika Tanulmányok*, 8(2), 5–16.
- Solymári Dániel (2018). A Magyar Máltai Szeretetszolgálat humanitárius segélynyújtási és nemzetközi fejlesztési programjai a Közel-Keleten és a szubszaharai Afrikában. In Kaló József és Ujházi Lóránd (szerk.), *Budapest-jelentés a keresztényüldözésről*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó (289–306. o.).
- Solymári Dániel, Kairu, Edward, Czirják Ráhel és Tarrósy István (2022). The Impact of COVID-19 on the Livelihoods of Kenyan Slum Dwellers and the Need for an Integrated Policy Approach. *PLoS ONE*, 17(8). A letöltés ideje: 2022. október 16. <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0271196>.
- Solymári Dániel, Mangera, Janet, Czirják Ráhel és Tarrósy István (2021). Overview of Kenyan Government Initiatives in Slum Upgrading: The Case of KENSUP and KISIP Projects. *Afrika Tanulmányok*, 15(3), 37–59.
- Syagga, Paul, Mitullah, Winnie és Karirah-Gitau, Sarah (2001). Nairobi Situation Analysis. *University of Nairobi Research Archive*. A letöltés ideje: 2022. november 23. <http://erepository.uonbi.ac.ke/handle/11295/61259>.
- Tarrósy István (2017). Africa's Urban Revolution. *Afrika Tanulmányok*, 11(3–4), 91–94.
- Tarrósy István (2019). „Kik és hányan kopogtatnak ajtóinkon onnan Délről?”. Az afrikai migráció valóságának sokszínűségéről. *Magyar Tudomány*, 180(1), 79–89.
- Tarrósy István (2020). Afrika a COVID-19 pandémia szorításában. *KKI-elemzések*, 47. A letöltés ideje: 2022. október 16. https://kki.hu/wp-content/uploads/2020/05/47_KKI-elemzes_Africa_Tarrosy_20200508.pdf.

- UN-HABITAT (2007/a). *UN-HABITAT and the Kenyan Slum Upgrading Programme*. Nairobi: UN-HABITAT.
- UN-HABITAT (2007/b). Briefing Note on GoK/UN-HABITAT. Kenya Slum Upgrading Programme (KENSUP). A letöltés ideje: 2021. március 18. https://mirror.unhabitat.org/downloads/docs/4628_12787_GC%2021%20Kenya.pdf.
- UN-HABITAT (2008). *UN-HABITAT and the Kenyan Slum Upgrading Programme – Strategy Document*. Nairobi: UN-HABITAT.
- UN-HABITAT (2011). UN-HABITAT and the Kibera Slum Upgrading Initiative 2011.
- UN-HABITAT (2014). *Kibera Integrated Water Sanitation and Waste Management Project – Progress and Promise: Innovations in Slum Upgrading*. Nairobi: UN-HABITAT.
- UN-HABITAT (2020). *World Cities Report 2020 – The Value of Sustainable Urbanization*. Nairobi: UN-HABITAT, 377. o.
- UNHCR (2018). Global Report 2018. A letöltés ideje: 2021. március 18. <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/70028.pdf>.
- United Nations (2015). The Millennium Development Goals Report 2015. A letöltés ideje: 2022. november 16. https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20.
- Vasa László és Vida Imre (2020). A Monti di Pietà-tól a Grameen Bankig – Lehet-e etikus a hitelezés? *Valóság*. A letöltés ideje: 2022. november 16. https://epa.oszk.hu/02900/02924/00094/pdf/EPA02924_valosag_2020_11_076-084.pdf.
- Vida Imre, Spaller Endre és Vasa László (2021). Potential Effects of Finance 4.0 on the Employment in East Africa. *Economy and Sociology*, (2), 29–42.
- Wangari Karanja, Irene és Makau, Jack (é. n.). An Inventory of the Slums in Nairobi. *Squarespace*. https://static1.squarespace.com/static/58d4504db8a79b27eb388c91/t/58e6ad4820099eff43a39103/1491512661162/Nairobi_slum_inventory_jan_09.pdf.